

УДК 316.356.2

Стрельник О. О.

кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).

«ПОГАНІ БАТЬКИ»: СОЦІАЛЬНЕ КОНСТРУЮВАННЯ БАТЬКІВСТВА ЯК ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлюються пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії батьківства, яка дає змогу сформулювати критичну альтернативу есенціалістичному та консервативно-кризовому підходу до вивчення батьківства, а надто материнства, як позадискурсивної та універсальної соціальної ролі. Авторка робить висновки, що дискурс батьківської безвідповідальності та некомпетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків активно відтворюється українськими медіями, академічними дослідженнями та державною риторикою. Конструювання батьківства як проблеми стає підґрунтям не тільки для моральних панік відносно слабкості соціалізуючої ролі сучасної сім'ї, а й для політизації батьківства. Втім за дискурсом батьківської безвідповідальності в Україні приховується слабкість інституційних та структурних умов, в яких сучасні батьки, а надто матері, піклуються про своїх дітей.

Ключові слова: батьківство, соціальний конструктивізм, дискурс, (без)відповідальне батьківство

The article highlights the cognitive capabilities of socio-constructivist theory of parenting that allows creating a critical alternative to the conservative and essentialist approach in the parenthood (especially motherhood) studies. The author concludes that the discourse of the parent irresponsibility and incompetence as probably the only problem of Ukrainian families and parents is actively reproduced by Ukrainian media, academic researches and state rhetoric. Construction of parenting as the problem is not only the basis of moral panic concerning weakness of a socializing role of the modern family, but for the politicization of parenthood as well. The author notes that the discourse of parental irresponsibility covers weakness of institutional and structural conditions in which

Ukrainian parents, especially mothers, care for their children.

Key words: parenting, social constructionism, discourse, (ir)responsible parenting

В статті розглядаються освітлює пізнавальні можливості соціально-конструктивістської теорії родительства, яка дозволяє сформувати критичну альтернативу есенціалістичному і консервативно-кризовому підходу к изучению родительства, особенно материнства, как внедискурсивной и универсальной социальной роли. Автор приходит к выводу, что дискурс родительской безответственности и некомпетентности как едва ли не единственной проблемы украинских семей и родителей активно воспроизводится украинскими медиа, академическими исследованиями и государственной риторикой. Конструирование родительства как проблемы становится основой не только для моральных паник относительно слабости социализирующей роли современной семьи, но и для политизации родительства. За дискурсом родительской безответственности в Украине скрывается слабость институциональных и структурных условий, в которых современные родители, особенно матери, заботятся о своих детях.

Ключевые слова: родительство, социальный конструктивизм, дискурс, (без)ответственное родительство

У 2012 році на телеканалі СТБ стартувало реаліті-шоу «Кохана, ми вбиваємо наших дітей» створене за британським форматом «Honey, we're killing the kids» (BBC). Його герої – сім'ї, діти з яких ведуть «неправильний» спосіб життя як наслідок «поганого» батьківства. У телепрограмі ведучий, психолог Дмитро Карпачов, оприлюднює батькам прогноз того, як будуть виглядати їхні діти у віці 40 років, якщо вони не змінять спосіб життя, що панує в сім'ї. Ведучий також видає покрокові інструкції по зміні батьківських практик, яких батьки повинні дотримуватися впродовж 4-х тижнів, а телеглядачі стають свідками змін в сім'ї. Ця та низка інших подібних телепрограм («Хата на тата», «Стосується кожного», «Врятуйте нашу сім'ю») відтворюють один із провідних в українських медіа, академічних дослідженнях та державних документах соціальної політики дискурсів сім'ї в Україні, а саме – дискурс батьківської безвідповідальності та некомпетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків.

Так, упродовж останніх 10 років в українському та російському соціально-педагогічному дискурсах активно обговорюються питання усвідомленого, відповідального, компетентного батьківства [1, 4] та культури батьківства [5,6].

Емоційна сенситивність теми дитинства, прав дитини та дитячої вразливості створює сприятливий ґрунт для перетворення батьківства на предмет гострих суспільних дискусій: телевізійні шоу та тексти теленовин ряснують картинками та повідомленнями про насильство батьків над дітьми¹ та про дітей, залишених без батьківського догляду й піклування, продукуючи, на мою думку, майже виключно «моральні паніки» [7] стосовно батьківської безвідповідальності, демонізацію сучасних батьків та дітей, а також ностальгію за «втраченими духовними та сімейними цінностями» у консервативній риторичі.

«Кризовий стан» сучасного батьківства, а надто материнства, перетворився майже на аксіому в багатьох академічних соціальних дослідженнях аж до закликів відродження «традиційних духовних цінностей», «престижу материнства», «свідомого материнства традиційно-ціннісного типу» [8-11]. Одним із найпоширеніших дискурсів сім'ї в Україні є ідеалізація минулого та риторика «золотої доби» української родини, а міфологізація материнства в українському національному дискурсі здійснюється через образ Ідеальної матері *Берегині*, що набув певної сакральності, відтак став недосяжним для критики та деконструкції [12,13].

Проблемна ситуація мого дослідження полягає в суперечностях між актуалізацією батьківської відповідальності в межах нової (домінуючої)² культури батьківства, а надто суспільно-політичної риторичі, та тими

1 При цьому серйозні суспільні дискусії щодо етики такого роду телевізійних продуктів відсутні. Так, 14 вересня 2014 в програмі СТБ «Один за всіх» неповнолітня дівчина пережила очевидно серйозну психологічну травму, розповівши публічно про факти систематичного сексуального насильства з боку вітчима. За цим фактом прокуратурою м. Кривий Ріг було порушено кримінальну справу стосовно гвалтівника, при цьому серйозної дискусії або офіційних звернень до керівництва каналу щодо психологічної травми, завданої дитині, не було.

2 Соціокультурні смисли батьківства та батьківські практики не є універсальними, а залежать від класових, етнічних, поселенських та інших контекстів.

структурними умовами, за яких реалізуються практики батьківства в сучасній Україні. *По-перше*, це суперечності між процесами індивідуалізації та розвитку ринкової економіки, що передбачають активне залучення батьків до сфери зайнятості, з одного боку, та зростаючими суспільними вимогами до соціалізуючої функції сім'ї та батьківської відповідальності, з іншого. *По-друге*, це суперечності між підвищенням соціального та державного запиту на відповідальне батьківство та неспроможністю соціальної політики забезпечити інституційні умови для реалізації таких батьківських практик, адже донедавна українська сімейна політика була фактично підмінена політикою зі стимулювання народжуваності [14].³

Метою статті є виявлення пізнавальних можливостей соціально-конструктивістської теорії в аналізі батьківства, що дозволить сформулювати критичну альтернативу есенціалістичному та консервативно-кризовому підходу до вивчення батьківства, а надто материнства, як позадискурсивної та універсальної соціальної ролі.

Теоретичним джерелом соціологічної концептуалізації батьківства як соціального конструкту є праця П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності. Трактат із соціології знання» (*P. Berger, T. Luckmann. The Social Construction of Reality. A Treatise on Sociology of Knowledge, 1966*). Об'єктивність інституційного світу – створена людиною, сконструйована об'єктивність, а інституційний світ – це об'єктивована людська діяльність, зазначають П. Бергер та Т. Лукман [15, с. 102-103]. Серцевиною фундаментальної діалектики суспільства є знання, що програмують канали, якими у процесі екстерналізації створюється об'єктивний світ за допомогою мови та когнітивного апарату, згодом знання інтерналізуються як об'єктивно існуюча істина у ході соціалізації. Знання про суспільство, таким чином, є реалізацією в подвійному значенні цього слова – в сенсі розуміння об'єктивованої соціальної реальності та в сенсі безперервного творення цієї реальності [там же, с. 111-112].

³ Йдеться про те, що до 1 липня 2014 року виплати на народження дитини були дуже високими. З 1.12.2013 до 30.06.2014 розмір виплат становив 30960 грн. на першу дитину, 61920 – на другу, 123840 – на третю та кожен наступну. З 1 липня 2014 року розмір виплат був встановлений на рівні 41280 грн. для дітей будь-якої черговості народження, що з урахуванням інфляції становило наприкінці 2014 року близько 2000€.

Агентами формування знань про батьківство є держава, журналісти, науковці, лікарі, педагоги, психологи та соціальні працівники, а засобами конструювання та каналами поширення цих знань є мас-медіа, державні та регіональні програми роботи з сім'ями та відповідні звіти, методичні розробки, експертні поради та популярні посібники по догляду за дітьми та їхньому вихованню, навчальні посібники та підручники з підготовки фахівців по роботі з сім'ями та дітьми.

Процес конструювання батьківства як проблеми ґрунтується на т.зв. «батьківському детермінізмі». Цей термін був запроваджений британським дослідником Ф. Фуреді (*F. Furedi*) для позначення форми детерміністичного мислення, що пояснює повсякденні практики батьків як пов'язані з вадами дітей, нанесенням їм шкоди і, таким чином, усьому суспільству [16]. Виховання дітей розглядається як надто важке завдання, щоб покласти його тільки на батьків, а чи не єдиною передумовою сімейного неблагополуччя визначається проблема батьківської безвідповідальності. Актуальність питань усвідомленого, відповідального та компетентного батьківства в соціально-педагогічному дискурсі останніх 10 років часто обґрунтовується авторами не з позиції інтересів самих батьків, а з позиції інтересів держави з апеляцією до демографічних проблем депопуляції та батьківських громадянських обов'язків. Батьки об'єктивуються як демографічний ресурс, покликаний вирішувати завдання демографічного розвитку країни [2, с. 1; 6, с.3], та реалізовувати запити держави щодо відповідального виконання батьківських обов'язків громадянами [3, с. 4; 2, с. 1; 17, с. 2-3].

Соціальне сирітство, діти, залишені без догляду батьків, безпритульні діти, діти-жертви насильства, фізичної та сексуальної експлуатації, діти, які скоїли злочин, дитяча агресія, залежність дітей від комп'ютерних ігор та Інтернету – ці питання вочевидь перетворилися на топ-теми в українських мас-медіа, публічних дискусіях, державних програмах роботи з сім'єю, наукових дослідженнях упродовж останніх 10 років.

Втім у межах соціально-конструктивістського підходу до аналізу соціальних проблем викликає інтерес ситуація невідповідності між фактичним поширенням феномену та соціальним занепокоєнням відносно нього, що є однією з передумов формування так званих «моральних панік» [7]. Так, набуває характеру моральної паніки проблема педофільії та сексуального насильства над дітьми. Ігор Кон наводить приклад її гіперболізації з виступу

голови Слідчого комітету на російському телебаченні, який наводить «точну статистику» про те, що кожна четверта дитина в Росії стає жертвою зґвалтування, кожна третя – втягнута до занять проституцією, та говорить про збільшення більш ніж у 14 разів кількості хлопчиків, які постраждали від дій гомосексуального характеру. На завершення чиновник ностальгує за гуманними традиціями суспільства та добротою й співчутливістю як національними рисами росіян [18, с. 292]. Втім, зазначає І. Кон, відрізнити реальне зростання насильства над дітьми від ілюзій масової свідомості, схильної ностальгічно ідеалізувати минуле, – надзвичайно важко.

Найактивнішими агентами поширення моральних панік є мас-медіа. Так, у 2013 році електронні ЗМІ в Україні рясніли заголовками про те, що 61,2% українських дітей страждають від фізичного насильства в сім'ї з посиланням на дослідження, проведене Держкомстатом України спільно з Дитячим Фондом ЮНІСЕФ. Втім, у текстах повідомлень деталізувалося, що цей відсоток стосується дітей, які «стали жертвами фізичного або психологічного покарання». ⁴ В деяких медійних текстах стосовно цього ж дослідження частка дітей, постраждалих від насильства в сім'ях, збільшилася до 70%. Ці дані інтерпретуються медіями як свідчення «нецивілізованості» українських батьків, адже зазначалось, що за цим показником Україна є близькою до Белізу (71 %), Джибуті (72 %), Тринідаду й Тобаго (77 %). ⁵

З позицій конструктивістського підходу [19-21], соціальна проблема – це не об'єктивно існуюча соціальна умова, а висування вимог змінити певну ситуацію. З цієї точки зору, якщо риторика вимог відсутня, то соціальна проблема відсутня так само [22, с. 83]. Вимоги до соціальних змін є сполучною ланкою між знанням та дією. В цьому контексті дискурс дитячої вразливості та батьківської (без)відповідальності

⁴ В Україні від фізичного насильства страждає 61,2 % дітей – ЮНІСЕФ // Незалежне бюро новин, 22 листопада 2013, <http://nbnews.com.ua/ua/news/105920/>.

⁵ Треба ювенальну юстицію? 70 % українських дітей б'ють у родині – ЮНІСЕФ // 7 днів, 20 листопада 2013, <http://7days-ua.com/news/treba-yuvinalnu-yustitsiyu-70-ukrajinskyh-ditej-b-yut-u-rodyni-yunisef/>; Добро с кулаками. В украинских семьях практикуют силовые методы воспитания // Коммерсант Украина, 20 ноября 2013, <http://www.kommersant.ru/doc/2347890>.

стає підґрунтям для політизації батьківства та перетворення його на об'єкт державної політики та політичних ініціатив [16], а центральною характеристикою інституту батьківства стає уявлення про те, що батьків треба вчити бути батьками [23; 24, р. 8]. Так, одним із завдань української державної програми підтримки сім'ї до 2010 року було проголошено створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх батьків та підвищення рівня психолого-педагогічної культури громадян, а акцент на системному характері такої підготовки, в т.ч. надання послуг сім'ям з питань підготовки до майбутнього батьківства є особливістю наступної програми підтримки сім'ї до 2016 року [25].

У «Державній цільовій соціальній програмі підтримки сім'ї до 2016 року» одним із шляхів розвитку сімейної політики проголошено «пропаганду сімейних цінностей із формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей, здатної самостійно розв'язувати проблеми, забезпечувати власний розвиток, брати активну участь у житті громади, виховувати відповідальних громадян» [там же]. Отже, батьківство декларується в якості демографічного, соціального та громадянського обов'язку. При цьому «створення умов для сімей», що могли би сприяти відповідальним батьківським практикам, пов'язується з впровадженням педагогічних технологій із формування відповідального батьківства, зокрема, з проведенням інформаційно-просвітницьких та рекламних кампаній, спрямованих на підвищення престижу сім'ї, багатодітності та відповідального батьківства, підготовкою молоді до подружнього життя, підвищенням рівня відповідальності батьків за виховання та розвиток дітей, навчанням фахівців із питань підготовки вагітних жінок до народження дитини тощо [там же].

Одним із механізмів конструювання батьківства та регулювання батьківських практик є *експертне знання*. Знання є способом пояснення та виправдання, а отже легітимації інституційного світу [15]. Процеси індустріалізації суспільств спричинили відокремлення приватного від публічного, особистого від професійного, експериментального знання від знання експертного, що призвело до появи особливого типу «експертних дискурсів» та, загалом, до перетворення експертизи на структурну рису сучасних суспільств. П. Бергер та Т. Лукман пов'язували появу структур експертизи з поділом праці, диференціацією інститутів і появою економічних надлишків, що дає змогу певним групам та індивідам займатися діяльністю,

безпосередньо не пов'язаною з підтримкою життєзабезпечення [там же, сс. 127, 134].

В сучасному суспільстві експертне знання є механізмом інституціалізації батьківства. Виникає власне поняття «батьківство» (англ. parenting), відокремлене від виключно біологічної спорідненості. Наразі це поняття позначає особливу діяльність, що передбачає певний набір знань, навичок та експертно-скерований стиль виховання [23, р. 1], що можна охарактеризувати як *професіоналізацію батьківства*. Так, в українському соціально-педагогічному дискурсі поняття «відповідальне ставлення до батьківства» трактується як позиція особистості, обумовлена її психолого-педагогічними та морально-правовими знаннями, переконаннями, сімейними цінностями, позитивним емоційним переживанням, прагненням стати батьком/матір'ю та стійкою відповідальною поведінкою особистості стосовно *практичної реалізації знань та умінь у батьківстві* (курсив мій – О.С.) [3, с. 9]. Усвідомлене батьківство передбачає прагнення батьків до поповнення своїх знань, умінь, здібностей відносно процесу виховання дітей [1, с. 194].

Ф. Фуреді припускає, що батьківський детермінізм та політика захисту дітей деструктивно впливає на сім'ї [17], руйнує й підриває батьківський авторитет, впевненість і позбавляє батьків повноважень, оскільки заснована на переконанні, що всі батьки потребують в навчанні. «На жаль, проекти, які спрямовані на трансформацію некомпетентних дорослих на компетентних батьків, призводять до позбавлення повноважень матерів і батьків і наділяють повноваженнями професіоналів» [цит. за 26, р. 7]. При цьому експерти не беруть до уваги, що батьки можуть не потребувати їхньої допомоги або не хотіти експертних порад.

Оскільки мати є основним суб'єктом турботи та піклування про дітей, соціокультурні норми «хорошого батьківства», в першу чергу, впливають на інститут і практики материнства. Як зазначає Шерон Хейз (*Sh. Hays*), у межах «ідеології інтенсивного материнства» (*intensive mothering*) материнство визначається як дітоцентрована, емоційно залучена, експертно-скерована, трудомістка та фінансово затратна діяльність [27, р. 8].

Ключовим елементом ідеології материнства є соціокультурні уявлення про «хорошу» та «погану» матір. Ідеологія материнства містить низку суперечностей. З одного боку, матері романтизуються як такі, які дають життя, жертівні й турботливі, з іншого – демонізуються як

задушливі, деструктивні, геперопікаючі. Вони розглядаються як сильні та впливові через те, що в їх руках знаходиться доля їхніх дітей та, водночас, як безсилі та неспроможні, підкорені природі та інстинктам. Культура з одного боку приписує матерям особливу чутливість, з іншого – звинувачує їх у надмірній емоційності [28]. Типові претензії відносно «надмірної материнської любові» ілюструються відомим фотопроектom Анни Радченко «Зворотній бік материнської любові»,⁶ на який авторку надихнула книга Анатолія Некрасова «Материнська любов»⁷ про згубні наслідки «надмірного» материнського почуття до дітей.

На думку Анни Шадріної, масова культура відтворює бінарну опозицію материнських образів через два основних поляризованих портрети: «суперматері», яка завжди поряд із своїми дітьми, та «поганої» (відсутньої або деструктивної) матері. Авторка відзначає такі риси образу «хорошої» матері: вона не дуже молода, але і не занадто стара, перебуває в шлюбі, в неї гарні стосунки з чоловіком, які не заважають їй піклуватися про дітей. Вона не є недбалою, але й не занадто опікує дітей. Вона біла, повносправна, гетеросексуальна, а її зовнішність відповідає глянцеви́м стандартам [там же]. «Хороша матір» також володіє навичками лікарки, кухарки, медсестри, психологині та вчительки, її діти здорові й демонструють надзвичайні успіхи в усіх сферах. Недосяжність еталону «ідеальної матері» в реальному житті робить жінок легко вразливими для ідеологічних спекуляцій. Сучасна поп-культура, зокрема кінематограф, насичений тривіальними інтерпретаціями психоаналізу, пояснює будь-які проблеми особистості наслідками пережитого в дитинстві. Оскільки в діючому соціальному порядку модель «асиметричного батьківства» виправдовується «природною потребою» жінок піклуватися про дітей, у матерів фактично немає шансів уникнути звинувачень в «усіх гріхах суспільства» [там же].

Висновок. Дискурс батьківської безвідповідальності та (не)компетентності як чи не єдиної проблеми українських сімей та батьків активно відтворюється українськими мас-медіа, академічними дослідженнями та державною риторикою. Емоційна сенситивність теми дитинства, прав дитини та дитячої вразливості створює сприятливий ґрунт для перетворення батьківства на предмет гострих суспільно-

політичних дискусій та формування моральних панік відносно слабкості соціалізуючої ролі сучасної сім'ї. Оскільки батьківство в Україні залишається гендерно асиметричним, соціокультурні норми та приписи відносно батьківської відповідальності фактично є нормами «хорошого материнства». Втім, за цим дискурсом приховується повсякденна реальність українських батьків, а надто матерів. За умов слабкості інституційних умов, недоброзичливості ринку праці до працівниць із сімейними обов'язками та постійно зростаючих вимог держави до соціалізуючої (та навіть освітньої) ролі сім'ї матері вимушені постійно балансувати між ролями відповідальної (інтенсивної) матері та хорошої працівниці. Ці суперечності стануть предметом подальших теоретичних та емпіричних розвідок авторки.

Література

1. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / Бартків О.С. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 23. – С. 192-195.
2. Буніна Л.М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в північній Ірландії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Буніна Лариса Миколаївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – 20с.
3. Лещенко О.Г. Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя / Лещенко Олена Генадіївна : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – 22с.
4. Трубавіна І. М. Усвідомлене та відповідальне батьківство: спільне та відмінне / Трубавіна І.М. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – С. 96-101.
5. Абрамова А.А. Формирование культуры родительства в современном российском обществе : автореф. дисс. канд. соц. наук : 24.00.01 / Абрамова Ася Алексеевна. – М.: Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Московский государственный гуманитарный университет им. М.А. Шолохова», 2011. – 21с.

⁶ <http://bigpicture.ru/?p=352802>

⁷ <http://www.litmir.me/br/?b=120890>

6. Максимовська Н.О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Максимовська Наталія Олександрівна. – Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – 20с.
7. Cohen S. Folk Devils and Moral Panics/ Stanley Cohen. – 3rd ed. - Routledge, 2002. – 210pp.
8. Антонов А. И. Современная семья: два взгляда на одну проблему / Антонов Анатолий Иванович // Семья в России. – 1999. – № 1–2. – С. 30–40.
9. Антонов А.И., Сорокин С.А. Судьба семьи в России XXI века. Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции /Антонов А.И. и Сорокин С.А. – М.: Издательский Дом "Грааль", 2000. – 416с.
10. Грицай Л.А. Кризис материнства в современном российском социуме: причины и последствия / Л.А. Грицай // Материалы II Всероссийской межвузовской научной конференции, г. Муром, 23 апреля 2010 г. «Научный потенциал молодежи – будущее России» / отв. ред. С.Н. Жиганов. – Муром : Изд. Полиграф. Центр МИ ВлГУ, 2010. – С. 700–702.
11. Грицай Л.А. Социально-психологические особенности кризиса традиционного материнства в современной России [Электронный ресурс] / Грицай Л.А. // Актуальные инновационные исследования: наука и практика: электронное научное издание ГОУ ВПО «Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина». – 2010. – № 3. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.actualresearch.ru/nn/2010_3/Article/psychology/gritsay.htm (20.06.2014). – Загл. с экрана.
12. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа /Оксана Кись // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н.Л. Пушкаревой. – М.: „Российская политическая энциклопедия”, 2003. – С. 156–162.
13. Кись О. Кого оберігає Берегиня, або матриархат як чоловічий винахід / Оксана Кись // «Я» (Інформаційно-освітнє видання). – 2006. – № 4(16). – С. 11–16.
14. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине / Стрельник Е.А. // СоцИс: Социологические исследования. – 2014. – № 9. – С. 97–102.
15. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. – М.: «Медиум», 1995. – 323с.
16. Furedi F. Parental determinism: a most harmful prejudice [Electronic resource] / Frank Furedi // Spiked, 21, May 2012. – Available at: <http://www.spiked-online.com/newsite/article/12465#.VDoa6RaAeJ4> (21.12.2014).
17. Шевченко Н.Ю. Соціально-педагогічні засади формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Шевченко Наталія Юріївна. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 25с.
18. Кон И.С. С. Бить или не бить? / Игорь Кон. – М.: Время, 2012. – 448с.
19. Ясавеев И. Социальные проблемы и медиа. Конструктивистское прочтение / Искэндэр Ясавеев. – Llap Lambert Academic Publishing, 2010. – 232с.
20. Ясавеев И.Г. Конструкционистский подход к социальным проблемам / И.Г. Ясавеев // Журнал исследований социальной политики. – 2004. – том 4, № 2. – с. 533–546.
21. Полач Д. Социальные проблемы с конструкционистской точки зрения / Дороти Полач // Журнал исследований социальной политики. – 2010. – No 1. – С. 7–12.
22. Кольцова О.Ю., Ясавеев И.Г. Конструирование проблемы полицейского насилия в российской блогосфере: риторика, лейтмотивы и стили / О.Ю.Кольцова, И.Г. Ясавеев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2013. – №3. – С. 81–100.
23. Faircloth Ch., Hoffman D., Layne L. Parenting in Global Perspective. Negotiating Ideologies of kinship, self and politics / Faircloth Charlotte, Diane M. Hoffman and Linda L. Layne. – London: Taylor & Francis Ltd, 2013. – P. 1–17.
24. Lee E. Introduction / Ellie Lee // Parenting Culture Studies. – London: Palgrave Macmillan, 2014. – P. 1–24.
25. Державна цільова соціальна програми підтримки сім'ї до 2016 року. Затверджено

Кабінетом міністрів України 15.05.2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF>

26. Rudner J. The influence of risk policy on children's independent mobility [Electronic resource] /Julie Rudner. – Available at: [http://soac.fbe.unsw.edu.au/2009/PDF/Rudner Julie.pdf](http://soac.fbe.unsw.edu.au/2009/PDF/Rudner%20Julie.pdf)
27. Hays Sh. Cultural Contradictions of Motherhood / Sharon Hays. – Yale University Press, 1996. – 272pp.
28. Шадрина А. Можно ли быть хорошей матерью? [Электронный ресурс] / Анна Шадрина, 15 сентября 2014. – Режим доступа: <http://makeout.by/2014/01/15/mozhno-li-byt-horoshey-materyu.html>